

Kilder, etiketter og historisk håndværk

AF

TINE RAVNSTED-LARSEN REEH

Jes Fabricius Møller (herefter JFM) har i en årrække beskæftiget sig med teologen Hal Koch (1904-1963). Et udvalg af sine forholdsvis forskelligartede arbejder har han, tillige med en sammenfatning under titlen *Teologi og politik*, indleveret til forsvar for den filosofiske doktorgrad.¹ Der er meget at drøfte i JFM's arbejde, især hvad angår hans opfattelse af Kochs teologi.² I denne sammenhæng vil jeg først og fremmest kaste et kritisk blik på det historiske håndværk i disputatsen.

I sammenfatningen skriver JFM indledningsvis: „I denne afhandling er det formålet at analysere brud og kontinuitet i Hal Kochs forfatterskab og virke“.³ Mit overordnede spørgsmål i det følgende er derfor: Hvad vælger JFM at bygge sine opfattelser og afhandlingens formodede erkendelsesgevinster på? En opposition ex auditorio skal være kort. Derfor nøjes jeg med tre eksempler.

Grundtvigraptus?

Det er af afgørende betydning for JFM's arbejde og muligvis for hans interesse for Hal Koch, at Koch var påvirket af N.F.S. Grundtvig. Men hvordan blev Koch ifølge JFM påvirket af Grundtvig? Hvad var det hos

¹ Jes Fabricius Møller: *Teologi og politik: Studier i udviklingen i Hal Kochs forfatterskab og virke - sammenfattende redegørelse*, København 2018. Nærværende tekst er en bearbejdet version af min ex auditorio-opposition ved forsvaret den 5. april 2019.

² JFM erklærer sig talrige gange undervejs og også principielt i sammenfatningens afsnit *Fornyet helhedssyn* s. 22-25 i opposition til opfattelsen af Hal Koch i den eksisterende teologi- og kirkehistoriske litteratur, herunder i kronologisk rækkefølge Torben Christensen: „Hal Koch“ i *Festskrift udgivet af Københavns Universitet i anledning af universitetets årsfest* 1963, s. 143-149; P.G. Lindhardt: „In memoriam Hal Koch“, i *Kirkehistoriske Samlinger* 1964, s. 208-236; N.H. Søe: *Dansk teologi siden 1900*, G.E.C. Gads Forlag, København 1965, s. 217-223; Leif Grane: *Det teologiske Fakultet*, G.E.C. Gads Forlag, 1980; Holger Bernt Hansen: „Mission og u-landshjælp“, i Steffen Johannesen og Torben Krogh (red.): *Livsoblysning. Festskrift til K.E. Bugge i anledning af 60-års fødselsdagen den 4. oktober 1988*, København 1988, s. 183-197; Jakob Balling: „Hal Koch som dansk historiker under besættelsen“, i Jakob Balling: *Historisk kristendom. Artikler og afhandlinger i udvalg*, Anis, København 2003, s. 293-304; Tine Reeh: *Kristendom, historie, demokrati. Hal Koch 1932-1945*, Museum Tusulanums Forlag, København 2012.

³ Jes Fabricius Møller: *Teologi og politik*, s. 2.

Grundtvig, han blev så påvirket af? Og hvor meget betød Grundtvig egentlig for Koch?

JFM gentager i sin biografi om Koch og i sammenfatningen de opfattelser, han formulerede allerede i 2005 i bogen *Grundtvigianisme i det 20. århundrede*.⁴ I biografien hedder det: „Efter tiltrædelsen som professor var Hal Koch ... begyndt at interessere sig for Grundtvig i et omfang, så det lignede en raptus“.⁵ Og lidt længere fremme i teksten gentages synspunktet med følgende begrundelse: „Professoren udtalte i et interview i september 1940, at han ikke brød sig om at læse andet end Grundtvig“.⁶ I forhold til sidstnævnte udtalelse kunne det måske være ønskeligt med lidt kildekritisk distance, eftersom ordene faldt i et dagbladsinterview, som Koch formodentlig selv ønskede at bruge som reklame for sine Grundtvigforelæsninger. Det er dog typisk for JFM's fremgangsmåde, at han ofte ukritisk tager Hal Koch på ordet. Det ses også et par linjer længere nede, hvor JFM citerer en senere udtalelse af Koch: „Jeg kendte ikke grundtvigianere, jeg mente, at det var sådan en stamme, der levede visse steder i det indre af landet“⁷ – et typisk Hal Koch-citat og lige så typisk anvendt ukritisk af JFM. Han bruger det ligefrem i sin egen tekst som en form for argument eller belæg for Kochs manglende kendskab eller forhold til grundtvigske kredse, hvilket i bedste fald er lidet troværdigt.

Men hvorfor var professoren da pludselig, som JFM påstår, blevet helt bidt af Grundtvig eller ligefrem offer for en „raptus“?⁸ Det var han ifølge JFM, fordi han kunne bruge Grundtvig til at forbinde

Helligånd, menneskeånd og folkeånd, kristendom og nation, om man vil. I en grundtvigsk forståelse udspilles denne relation som et verdenshistorisk drama, der tillægger det jordiske liv og historiske tildragelser frelseshistorisk betydning. I sin mest radikale og nærmest gammeltestamentlige udformning betyder det, at man betragter fædrelandets skæbne som et udslag af Guds plan med

⁴ Jes Fabricius Møller: *Grundtvigianisme i det 20. århundrede*. Forlaget Vartov, København 2005, s. 76-89.

⁵ Jes Fabricius Møller: *Hal Koch – en biografi*. Gads Forlag, København 2009, s. 82.

⁶ Smst. Synspunktet gentages, og de samme kilder refereres i Jes Fabricius Møller, *Teologi og politik*, s. 36.

⁷ Jes Fabricius Møller: *Hal Koch – en biografi*, s. 82.

⁸ Dette begreb bruger JFM til at karakterisere forholdet adskillige steder, f.eks. Jes Fabricius Møller: *Hal Koch – en biografi*, s. 82, og det bliver i stigende grad en fast betegnelse, når han omtaler Kochs forhold til Grundtvig 1937-40. Jes Fabricius Møller: *Teologi og politik*, s. 23, 25, 33, 36, 37, 77.

menneskeheden, hvor udvalgte folkeslag – herunder det danske – indtager en privilegeret stilling.⁹

Den opfattelse, JFM henviser til, findes ganske rigtigt i en del af Grundtvigs forfatterskab og nok tydeligst i det skrift, der hedder *Kristenhedens Systjerne*. JFM fortsætter:

Her [i Grundtvigs ovenfor nævnte forbindelse mellem Helligånd, menneskeånd og folkeånd, kristendom og nation] skal man antagelig også finde en af nøglerne til forståelsen af Hal Kochs fascination, for den grundtvigske udlægning af verdenshistorien indebærer nemlig, at historikeren får en fremtrædende stilling som udlægger og fortolker af verdens og livets beskaffenhed.¹⁰

Og JFM opsummerer længere nede: „Var Barth kommet som en åbenbaring for Hal Koch, gjaldt det *altså* ikke mindre med hensyn til Grundtvig“.¹¹

Præcis hvad dette „altså“ refererer til, er ikke gennemskueligt. Og hvad angår antagelsen om „nøglerne“ til forståelse Kochs fascination, er der heller ikke ingen referencer eller egentlige begrundelser. Den gentages ikke desto mindre og med selvfølgelighed i sammenfatningen.¹² De eneste sikre referencer til den voldsomme betydning, Grundtvig antages at have for Koch, udgøres af Kochs egne udtalelser – vel at mærke nogle avisinterviews, der, som nævnt, ikke kan siges at være upåvirket af Kochs eget talent for spin.

JFM finder da også Kochs „raptus“ umiddelbart besynderlig og bemærkelsesværdig. Hvor kunne en historiker mon komme videre med dette – for JFM's arbejde og synspunkt – helt centrale spor? Hvad siger de bevarede kilder?

Da JFM skrev sin biografi, var der en kildegruppe, han ikke havde taget i anvendelse. Det drejer sig om syv kapsler, der ligger på Det Kongelige Bibliotek.¹³ Dette kildemateriale er de arbejds-papirer, Koch havde liggende på sit kontor på Institut for Dansk Kirkehistorie, da

⁹ Jes Fabricius Møller: *Hal Koch – en biografi*, s. 83.

¹⁰ Jes Fabricius Møller: *Hal Koch – en biografi*, s. 83-84.

¹¹ Jes Fabricius Møller: *Hal Koch – en biografi*, s. 84. Min kursivering.

¹² Se eksempelvis Jes Fabricius Møller, *Teologi og politik*, s. 36.

¹³ Hans Harald (Hal) Koch acc. 1993/29, KB. De syv kapsler var oprindelig integreret i Hal Kochs faders, Hans Kochs, papirer på KB. Jeg gjorde mundtligt i et seminar i Forum for Grundtvigstudier i august 2009 JFM opmærksom på deres eksistens, og de er også kommet til offentlighedens kendskab, efter at jeg i mit tidligere nævnte arbejde har anvendt og henvist til dem.

han pludselig døde i 1963. Disse kapsler er ikke uvæsentlige, hvis man skal forstå Kochs intellektuelle arbejde. Det gælder også for hans beskæftigelse med Grundtvig. For i disse kapsler finder vi et læg med titlen *Grundtvigiana*,¹⁴ og det tegner et lidt andet billede end det, Koch gav til pressen, og som JFM har overtaget.

Her er bevaret en del notater, Koch har taget under sin læsning af Grundtvigtekster i slutningen af 1930'erne, altså da han angiveligt blev overmandet af en raptus. Man kunne, som et centralt konkret eksempel, efterprøve den begrundelse, JFM giver for Kochs fascination af Grundtvig, nemlig en mulighed for ved hjælp af Grundtvigs værk og tanker at forbinde nation og kristendom.

Hvis man i *Grundtvigiana* bladrer hen til Kochs noter til *Kristenhedens Syrstjerne* – et af de skrifter, hvor Grundtvig mest prægnant forbinder folk eller nation og kristendom – så ser vi, at Koch både har læst og taget noter til dette skrift midt under den af JFM formodede „raptus“. Kochs noter afslører imidlertid ikke skyggen af tilslutning eller begejstring i forhold til Grundtvigs opfattelser angående nation og kristendom. I stedet forekommer Koch at være i bedste overensstemmelse med sit sædvanlige teologisk nøgterne, lakoniske og en anelse distancerede selv; i notatets sidste linje runder Koch optegnelserne af med at skrive: „I øvrigt er Skriftet det reneste Vanvid og uudholdeligt at læse“.¹⁵

Det er unægtelig et lidt andet billede end det, som JFM på baggrund af avisomtaler og erindringer om Koch i højskolekredse tegner af Kochs forhold til Grundtvig. Man fristes derfor til at spørge, med hvilket belæg JFM kan fastholde, at Koch på dramatisk og mærkværdig vis blev „omvendt“ til grundtvigianisme?¹⁶ Hvilket kildebelæg har JFM egentlig for denne centrale påstand, og med hvilken begrundelse

¹⁴ Hans Harald (Hal) Koch acc. 1993/29, KB. Man kan ved hjælp af papirtypen, måden at notere på samt ud fra det indholdsmæssige og i tillæg flere dateringer på en del af materialet om Grundtvig i Hal Kochs arkiv på Rigsarkivet tydeligt se, at en del af materialet på Rigsarkivet (som JFM har kendt til under hele arbejdsprocessen) oprindeligt har været i *Grundtvigiana*-mappen, jf. Hal/Hans Harald Koch 07280, RA. Disse optegnelser ser ud til at være blevet flyttet – sandsynligvis af Koch selv – da han skulle bruge noget af det til senere studier af Grundtvig, eksempelvis bogen om Grundtvig og bind IV af *Den danske kirkes Historie*. Nogle af Kochs noter til Grundtvig fra 1930'erne findes således nu ikke kun på KB, men også i hans eget privatarkiv på Rigsarkivet, selvom de altså ser ud til oprindeligt at stamme fra *Grundtvigiana*-mappen. Under alle omstændigheder er begge arkivers indhold – herunder altså Kochs noter til Grundtvigs tekster fra 1930'erne – tilgængelige for offentligheden.

¹⁵ Hans Harald (Hal) Koch acc. 1993/29, KB.

¹⁶ Dette synspunkt er grundlæggende og gennemgående i JFM's arbejder, se-
nest Jes Fabricius Møller, *Teologi og politik*, s. 36.

kan han undlade at forholde sig til de mange kilder, upublicerede såvel som publicerede, der peger i en anden retning?

Hal Kochs livsanskuelse

En anden kildegruppe, som JFM nok har kendt til, men ikke for alvor benyttet, er Kochs prædikener. Det er overraskende, at den stund af handlingen hedder *Teologi og politik* og handler om en teolog, som hele livet lagde vægt på, at teologien var hans udgangspunkt.¹⁷ Derfor kunne man også forvente, at man i Kochs prædikener ville finde udtryk for de opfattelser, JFM mener, han har haft, og ikke mindst, afspejlinger eller spor af de brud, JFM hævder at identificere hos Koch. Hermed har det umiddelbart sine vanskeligheder.

Lad os igen koncentrere os om den indflydelse, JFM hævder, Grundtvig havde på Koch. Det er et grundlæggende og gennemgående synspunkt i JFM's arbejder, at „Det var i livetaget med Grundtvig ... at Hal Koch udviklede sin livsanskuelse“.¹⁸ Hvis det er sandt, så må vi vel også vente at møde Grundtvig i Kochs prædikener – især i perioden med den formodede grundtvigske raptus.

Det gør vi imidlertid ikke. Det er ganske enkelt ikke muligt at identificere en særlig påvirkning fra Grundtvig i de bevarede prædikener af Koch fra 1937-1945.¹⁹ De tegner i stedet et entydigt billede af en fuldstændig konsistent eksistensteologisk forkyndelse. JFM nævner selv dette mærkværdige fravær, men skriver, at man „med lidt god vilje“ i to prædikener kan identificere „den grundtvigske påvirkning“.²⁰ Det udfoldes ikke yderligere, hvad denne påvirkning skulle bestå i.

Slår man efter i JFM's noter, ses det, at den første af de to prædikener er over Joh. 15,26-16,4.²¹ I denne prædikentekst taler Jesus til disciplene om situationen efter sin død, hvor „Talsmanden“, „sandhedens ånd“ eller Helligånden vil blive sendt til dem. Det kan med andre ord hverken siges at være overraskende eller en speciel grundtvigsk

¹⁷ Koch kaldte som bekendt selv teologien sit *opus proprium* og sin øvrige virksomhed *opus alienum* – hvilket også kan siges at være i overensstemmelse med hans publikationer.

¹⁸ Jes Fabricius Møller: *Hal Koch – en biografi*, s. 271. Synspunktet genfindes i sammenfatningen, hvor det eksempelvis hedder „Hal Kochs beskæftigelse med Grundtvig beskrev han selv som noget nær en omvendelse“. Jes Fabricius Møller: *Teologi og politik*, s. 36.

¹⁹ Findes i Hal/Hans Harald Koch 07280, RA. For en gennemgang af Kochs prædikener, se Tine Rech: *Kristendom, historie, demokrati*, s. 287-326 samt s. 593-614.

²⁰ Jes Fabricius Møller: *Hal Koch – en biografi*, s. 280 samt note 8 s. 338.

²¹ „Prædiken holdt ved Studentergudstjeneste i Nikolaj Kirke 21. Maj 1939“ i kasse 2 i Hal/Hans Harald Koch 07280, RA.

påvirkning, der får Koch til at tale om kirken og Helligånden i denne prædiken. Det er simpelthen det, teksten handler om; det ville snarere være bemærkelsesværdigt, hvis der i en prædiken over denne tekst ikke indgik en tematisering af kirke og Helligånd. Den måde, Koch taler om disse størrelser på, kan heller ikke karakteriseres som specielt grundtvigsk.²² Koch fremhæver gentagne gange, at Helligånden er kendetegnet ved, at „den skal vidne om ham“, det vil sige Kristus. Kirken lever af vidnesbyrdet om inkarnationen og Kristi lidelse, død og opstandelse, skriver Koch. Der kan således snarere siges at være tale om en klassisk luthersk korsteologi og om en dialektisk teologisk betoning af kerygmaet end om en særlig grundtvigsk prædiken. Der er en reference til Grundtvig i form af et citat fra salmen *Jesus er navnet mangeløst*, som betoner Jesu korsdød som grund og kilde til menneskets frelse. Koch refererer i sin prædiken en luthersk præget Grundtvig, der skriver om menneskets utilstrækkelighed og død samt Kristi korsdød og Guds nåde. Der er med andre ord ikke rigtig noget i denne prædiken, der kan bevidne en „raptus“.

Den anden prædiken, hvor JFM mener, at man „med lidt god vilje“ kan se et aftryk af en grundtvigsk raptus, er fra 2. pinsedag 1940. Igen må man sige, at det er ganske udbredt i prædikener over teksterne til pinse at tale om „Aand“ eller „det evige Livs Væld“. Denne prædiken, som Koch holdt ganske kort tid efter den tyske besættelse af Danmark, og som derfor på flere andre måder kan siges at være en god kilde til hans forståelse af forholdet mellem nation og kristendom, er imidlertid helt blottet for den „grundtvigske“ sammentænkning af de to størrelser, som Koch ifølge JFM på dette tidspunkt praktiserede.

Koch forbinder i sin prædiken tydeligvis ikke nation og kristendom, men understreger tværtimod, at der må sondres mellem de to. Således bruger Koch en del plads på en udlægning af begrebet om det evige liv.²³ Det evige liv er det liv, hvor Kristus bryder ind i tilværelsen, og mennesket derfor forandres og slipper „Bekymringerne og Selvoptagetheden“. Først da bliver mennesket virkelig frit, og det får mulighed for at vænne sig til tjeneste for sin næste, som kalder det „ud i Dagligdagen“. Denne prædiken er en let genkendelig gengivelse af kristendomsopfattelsen i Luthers skrift *Om et kristenmenneskes frihed* (som

²² Koch bruger en gang i denne prædiken udtrykket „Badet og Bordet“, men en grundtvigsk forståelse af dåb og nadver udfoldes ikke, og dåb og nadver har heller ikke nogen betydning for argumentationen eller tankegangen. Vendingen blev da heller ikke eksklusivt brugt af de grundtvigske, så når den i denne tekst optræder en enkelt gang, må det snarere siges at være et udtryk for vendingens gennemslagskraft end for Kochs forhold til Grundtvig.

²³ *Prædiken over den samaritanske Kvinde. Solbjerg Kirke – 2. Pinsedag – 1940*, kasse 2, Hal/Hans Harald Koch 07280, RA.

Koch også kort tid forinden havde undervist i). Der er desuden en tydelig tale om at være jorden tro, for kristendom er ifølge Kochs prædiken ikke et håb om en futurisk eller transcendent salighed, men et liv i kald og stand her og nu. I sin jordiske eksistens er mennesket forbundet med og forpligtet til at tjene sin ikke-abstrakte næste i det håndgribelige folkelige fællesskab, det altid er en del af. Her finder vi altså en forbindelse mellem kristendom og det konkrete folk og folkeliv, som det er en del af det menneskelige vilkår at leve i og et kristeligt vilkår at være forpligtet af. Men det er ikke den forbindelse mellem folk og kristendom, som JFM beskriver og forbinder med en Grundtvig-raptus.

JFM er da selv klar over, at Kochs forkyndelse ikke kan bevises at være påvirket af en pludselig raptus eller grundtvigske vendinger. Ikke engang salmevalget kan siges at være domineret af Grundtvig, og JFM skriver ligefrem: „Men ellers [når der ses bort fra de to omtalte prædikener] synes det, som om han [Koch] som prædikant var relativt upåvirket af de konjunkturer, som havde så stor indflydelse i hans øvrige virke“.²⁴ Så meget mere må man jo spørge: Hvad der er JFM's belæg for at hævde, at Grundtvig spillede en afgørende rolle for udviklingen af Kochs livsanskuelse? Eller sagt på en anden måde, når nu der er en hel del bevarede kilder til Kochs forkyndelse og eksistenstolkning, og disse ikke kan bevidne JFM's opfattelse, men tværtimod peger i en anden retning og i stedet bekræfter den eksisterende teologiske litteratur om Kochs teologi og livsanskuelse, med hvilken ret kan man så hævde, at denne ubevidnede opfattelse bringer nyt, og at den tidligere forskning tager fejl? Og kan man i en disputats om en så reflekteret og stærk teolog som Koch lade kildematerialet til hans prædikener, hans forkyndelse, helt ude af betragtning, når man vælger at sætte etiket på ham?

Lighed og afhængighed – orientering via etiketter?

I JFM's tekster støder man ofte på det synspunkt, at når to ting ligner hinanden, så må det formodes, at de har en indbyrdes forbindelse. Den mulighed, at to indbyrdes helt uafhængige størrelser kan ligne hinanden, fordi de hver især er afhængige af en tredje størrelse, synes JFM mindre tilbøjelig til at regne med.

Denne fremgangsmåde er fremtrædende i hans arbejde med teologer såsom Hal Koch, K.E. Løgstrup, P.G. Lindhardt og nogle af de samtidige tidehvervsteologer. De behandles inden for en provinsiel teologisk horisont, som slet ikke var deres, og det resulterer ikke kun i

²⁴ Jes Fabricius Møller: *Hal Koch – en biografi*, s. 280.

fejlslutninger, men spærrer desværre også for forståelsen i flere henseender.

Et typisk eksempel er JFM's påstand om, at Kochs kritik af Oxfordgruppebevægelsen i mellemkrigstiden var „et udslag af tidehvervsteologi“.²⁵ Det udleder han af, at Kochs kritik af Oxford ligner tidehvervsteologerne Tage Schacks og N.I. Hejes, men vel især Knud Hansens. JFM belægger imidlertid ikke denne påstand om afhængighed med andet end ligheden. Til gengæld bruger han denne udokumenterede antagelse til at påstå, at Kochs artikler mod Oxfordgruppebevægelsen var et indirekte opgør med KFUM og altså en slags stedfortrædende krigsførelse. JFM fastholder synspunktet i sin sammenfatning, hvor han imod indholdet af Kochs kronikker og uden positivt bevis for sin opfattelse forsvarer den med følgende argument: „Til indirekte understøttelse af min tolkning, kan man pege på, at skillelinjerne i den øvrige debat om Oxfordbevægelsen i høj grad gik mellem Tidehverv og Indre Mission“²⁶ (et synspunkt, som man i parentes bemærket under henvisning til eksempelvis professor N.H. Søes bog *Luther og Oxford*²⁷ og den diskussion, den rejste, hurtigt kan tilbagevise). Yderligere mærkværdig bliver argumentationen, når JFM i den til sætningen tilknyttede note skriver: „Man kan f.eks. pege på, at Hal Kochs argumenter ligner Børge Diderichsens i „Protestantens Ærkefjende“ fra *Tidehverv* nr. 8 1936, genoptrykt i Leif Grane (red.): *Tidehverv – En antologi* Gyldendal 1967 – det skulle så i givet fald være Diderichsen, der var afhængig af Hal Koch“.²⁸ I stedet for at dokumentere, at Kochs kronikker er „et udslag af tidehvervsteologi“, synes noten at pege i retning af den omvendte afhængighed, hvis man overhovedet kan slutte noget sikkert fra ligheden.

Det mere principielle problem er imidlertid JFM's fremgangsmåde, nemlig at hans opfattelse af Kochs kronikker ikke hviler på en egentlig læsning af eller hensyntagen til indholdet i teksten eller kilderne, men på nogle etiketter, JFM klistrer på personerne.

Denne fremgangsmåde giver gang på gang et besynderligt resultat. F.eks. skal man i dette tilfælde ikke længere ned i Kochs tekster imod Oxfordgruppebevægelsen end til kronikkernes overskrifter, *Er Kirken Saglig* og *Skal Kirken være Luthersk og dogmatisk?*, før end man får en begrundet mistanke om, hvad Kochs ærinde med teksterne er. Kochs argumenterer ganske i overensstemmelse med overskrifterne i kronik-

²⁵ Jes Fabricius Møller, *Teologi og politik*, s. 32, hvor der også henvises til Jes Fabricius Møller: *Hal Koch – en biografi*, s. 33 f.

²⁶ Jes Fabricius Møller, *Teologi og politik*, s. 32.

²⁷ N.H. Søe: *Luther og Oxford*, De Unges Forlag, København 1935.

²⁸ Jes Fabricius Møller, *Teologi og politik*, s. 32 note 122.

kerne for en klassisk luthersk sondring mellem kirkens og statens opgaver eller en luthersk ekklesiologi og to-regimente-lære. Det kommer JFM også flere gange på forskellig vis til selv at nævne, men han drager dog ikke konsekvensen af det. I stedet konkluderer han: „Det var ren tidehvervsteologi“.29 Men hvor ved JFM det fra? Det ligner ganske rigtigt opfattelser hos samtidige tidehvervsteologer – men det ligner i høj grad også Luther og særligt datidens nyeste tyske lutherske teologi.

Man kan altså ikke bevise en direkte afhængighed mellem Koch og Tidehverv. Men kan man bevise en sammenhæng mellem Koch og henholdsvis Luther og den samtidige tyske lutherforskning?

Det kan man ikke, hvis man skal tro JFM's sammenfatning, hvor han i afsnittet Barth og Luther søger at gøre rede for Kochs forhold til de to.³⁰ Mens JFM's brug af betegnelsen „Barthianer“ her står mere klart end i biografien, er hans tale om det lutherske stadig gådefuld. Foruden nogle særprægede formuleringer om Luther hedder det: „Problemet med at identificere enten Lutherrenæssancen eller Barth nærmere som inspirationskilde er, at heller ikke Lutherrenæssancen er noget entydigt begreb“.31 Hertil må man sige, at selvom der er mange slags socialdemokrater, udelukker det vel ikke, at man kan undersøge, om en politiker er socialdemokratisk.

Mens JFM ikke tøver med at identificere Grundtvig som en afgørende inspiration for Koch, hævder han, når det gælder Luther: „Bortset fra de relativt få tilfælde, hvor Hal Koch selv har gjort rede for sine inspirationskilder, er det som nævnt vanskeligt at udrede, hvorfra inspirationen kom“.32 Men har det virkelig sin rigtighed?

I Hal Kochs arkiv finder vi et fyldigt læg med Kochs grundige noter til både Luthers egne tekster og tyske lutherforskeres værker.³³ Som det fremgår af lektionskatalogen, underviste Koch allerede fra efterårssemesteret 1938 i centrale Luthertekster (bl.a. *Om et Kristenmenneskes Frihed* og *Om den trælbandne Vilje*, Luthers skrift mod Erasmus).³⁴ Og grundig som Koch var, studerede han naturligvis også et bredt udsnit af tidens forskning – og tog flittigt noter til det læste. Således finder vi en række noter dateret „Juli 1938“ til den svenske lutherforsker Ragner Bring, som måske har præget Koch langt mere end Anders

²⁹ Jes Fabricius Møller, *Teologi og politik*, s. 33.

³⁰ Jes Fabricius Møller, *Teologi og politik*, s. 31-36.

³¹ Jes Fabricius Møller, *Teologi og politik*, s. 35.

³² Smst.

³³ Lægget „Luther“, kasse 3, Hal/Hans Harald Koch 07280, RA.

³⁴ Jf. spekulationerne om Kochs forhold til humanisme, f.eks. Jes Fabricius Møller: *Hal Koch – en biografi*, s. 257-258.

Nygren, men Nygren er der også.³⁵ Først og fremmest domineres de mange noter dog af tyskere som eksempelvis Paul Althaus' *Paulus und Luther über den Menschen*, Erich Vogelsangs *Die Anfänge von Luthers Christologie nach der ersten Psalmenvorlesung*, Walter von Loewenichs *Luthers theologia crucis*, men så sandelig også Karl Holl, som man kan se, Koch har taget en halv snes tætskrevne noter til i juli 1938. Disse tyske teologer kunne med stor sandsynlighed udgøre den „tredje størrelse“ eller fælles kilde, som både Koch og tidehvervsteologerne – og for den sags skyld mange andre af tidens internationalt orienterede teologer – var afhængige af.

Mine afsluttende spørgsmål i forlængelse af det tredje eksempel lyder derfor, og det bliver i denne omgang mine sidste ord: Kan JFM fastholde, at vi vanskeligt kan sige noget om, hvorvidt Koch er præget af sin Lutherlæsning og af tysk Lutherforskning? Vil JFM stadig hævde, at det er *Tidehverv* og Løgstrup, der har lært Koch at sondre mellem kirkens og statens opgaver og at forfægte en adskillelse mellem kristendom og politik? Eller sagt med andre ord: Med hvilken begrundelse mener JFM sig berettiget til at fravælge et så omfattende og informativt arkivmateriale?

³⁵ Jf. Jes Fabricius Møller: *Hal Koch – en biografi*, s. 56-59; 62-64 og Tine Reeh, *Kristendom, historie, demokrati*, s. 71-77.